

Zaid Ahmad

The Epistemology of Ibn Khaldûn

RoutledgeCurzon, London 2003, xiv+192 s.

İbn Haldun'un bilgi felsefesi hakkındaki görüşlerine dair 1970'li yıllardan itibaren çeşitli çalışmalar yapılmıştır.¹ En son yapılan araştırmalardan birisi de Zaid Ahmad'ın 1999 yılında Manchester Üniversitesi'nde felsefe doktorası olarak hazırladığı *The Theoretical Foundation of Ibn Khaldûn's Epistemology, Sociology of Knowledge and Classification of Science: A Study of Book Six of The Muqaddima* (İbn Haldun'un Epistemolojisinin Teorik Temeli, Bilgi Sosyolojisi ve Bilim Tasnifi: *Mukaddime*'nin Altıncı Kitabı Üzerine Bir Çalışma) isimli tezi- ne dayanan *The Epistemology of Ibn Khaldûn* adlı eseridir. Yazar, bu çalışmasıyla, tezinin isminden de anlaşılacağı gibi, İbn Haldun'un düşüncesinin teorik alt yapısını, bilgi kuramını, bilgi sosyolojisini, ilimler tasnifini ve bu ilimlerin İbn Haldun'un medeniyet teorisi içindeki yerini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Eser bir giriş, altı bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Eserin başında, felsefe alanındaki çalışmalarıyla tanıdığımız Oliver Leaman'ın takdim yazısı bulunmaktadır. Ahmad, bu çalışmasında, İbn Haldun'un en gözde eseri olan *Mukaddime*'nin, bilgi kuramının ele alındığı altıncı bölümünü esas almakta ve İbn Haldun'un bilgi kuramını resmetmeye çalışmaktadır. Birinci ana bölümde, araştırmancın kaynakları ve yöntemi hakkında okuyucuya genel bilgi verilmektedir. Yazar, araştırmancın genelinde takip ettiği metodu şu şekilde izah etmektedir: a) Metnin tematik olarak tanımlanması ve analizi b) Metnin yorumunda felsefi ve hermenötik bir yaklaşım geliştirmek c) Metinler arasında karşılaştırmalı analiz yapmak.

İbn Haldun'un felsefi görüşlerini ve insan tasavvurunu oluştururken Yunan düşüncesinden ziyade İslamî değerleri önceliğini

¹ Bu çalışmaların kısa bir listesi için bkz. Cengiz Tomar, "İbn Haldun", *DİA*, c. XX (İstanbul 1999), s. 9, Nurullah Ardic, "İbn Haldun ve Weber'de Bilgi ve Bilim Sorunu", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, sy. 15 (2003/2), s. 139-167.

belirten Ahmad, ikinci ana bölüme insanın düşünen bir canlı olarak tanımlanması görüşü ile başlamaktadır. Düşünme yetisini, insan psikolojisinin felsefî bir giriş kapısı ve sosyal organizasyonun tesisi olarak telakki eden Ahmad, bu kısımda düşünme kavramının önemi üzerinde durmaktadır. Düşünme kavramından hareketle bireyin sosyal bir varlık olduğuna da değinmekte ve yardımlaşma kavramına da bir alt bölüm ayırmaktadır. Ahmad, İbn Haldun'un bilginin oluşumunda vahyin ve nübüvvetin gerekliliğini zarurî gördüğünü ve düşünme kavramının yerine, akıl kavramına vurgu yaptığını belirtmekte (s. 22), ayrıca kelam ilminde *akıl* yerine *nakil* teriminin kullanıldığına, tasavvuf ilminde ise *fikir* yerine *zikir* teriminin kullandığına dikkat çekmekte (s. 165), bu kullanıma bağlı olarak İbn Haldun'un bu ilişkiyi göz önünde bulundurarak bilinçli bir tercihte bulunduğunu ifade etmektedir.

Üçüncü ana bölümde, İbn Haldun'un ilimler tasnifine yer veren Ahmad, naklî ilimleri müstakil olarak ele alarak, *Mukaddime*'de naklî ilimlerin felsefî ilimlerden daha fazla yer işgal etmesinden hareketle İbn Haldun'un naklî ilimlere daha çok önem verdiği sonucuna ulaşmaktadır. İbn Haldun, eserinde naklî ilimleri a) Kur'an ve Sünnet b) Fıkıh c) Kelam d) Tasavvuf ve Rüya Yorumu şeklinde dört sınıfa ayırmıştır (s.

38). Öte yandan Ahmad, *Mukaddime*'nin altıncı bölümünde Kur'an ve Sünnet'in yoğun bir şekilde işlenme sebebini, diğer İslamî ilimlerin bu iki ana kaynaktan beslenmesine bağlamaktadır. İbn Haldun hukuk ilmini Kur'an ve Sünnet alt başlığında ele almış ve bu ilmi fıkıh, ferâiz ve usul-i fıkıh şeklinde üç kısımda incelemiştir. Bunun yanında kelam ilmini de değerlendiren Ahmad, İbn Haldun'un kelam ilmini dört aşamada incelediğini ifade etmektedir: a) Kelam ilminin tanımı b) İbn Haldun'da yaratma kavramı c) Kelam ilminin kaynağı d) Kelam ilminin tarihî gelişimi. Zaid Ahmad, İslam düşünce geleneğini anlamak için kelam ilminin ne derece hayatî olduğuna vurgu yapan İbn Haldun'a göre, kelam ilminin tevhidi korumaktan başka bir gayesi olmadığını belirtmekte ve bu durumun Müslümanların itikatlarına olan düşkünlüklerinin bir neticesi olduğunu ifade etmektedir. Ahmad'e göre kelam ilmi, itikadın korunması için aklî delilleri kullanan rasyonel bir ilim olarak görülebilir. Çünkü bu ilmin en özgün yanı, dinî bir tabiata sahip olması ve Müslüman entelektüellerce salt dinî gayeyle ve dini muhafaza için ortaya konmasıdır. Bu sebeple kelam ilmi, dinî düşünceyi Mu'tezile ve Mücessime gibi sapkın ve bid'at akımların tesirinden koruma güdüsüyle, gerekli koşullarda oluşan değerli bir ilimdir.

İbn Haldun'un ilimler tasnifinde naklî ilimlerin sonuncusu tasavvuf ve rüya yorumlama ilimleridir. Ahmad, bu iki ilmin birarada zikredilme sebeplerinin ruhî davranış, görülemeyen melekler âlemi ve ruhî kavrayışla ilişkili olmasıyla ilintilendirmiş ve bu ilimleri dört ayrı başlık altında incelemiştir: a) Tasavvufun kaynağına kısa bir giriş b) İdrak ve tasavvufun tabiatı c) Keşf kavramı ve tasavvufun yöntemi d) Son dönem mutasavvıflarının tenkidi ve İbn Haldun'un kişisel değerlendirmesi (s. 64). Yazara göre İbn Haldun, tasavvuf ilmini başlangıcından itibaren İslam'da kökenini bulan dinî hukukun bir kategorisi olarak görmektedir. Ahmad, İbn Haldun'un idrak kavramına, tasavvufun tabiatı alt başlığında yer vermiş, bu kavramın insanın düşünen bir canlı olması ile ilintilendirerek idrak kavramının çeşitlerini ve kapsamını zikretmiştir (s. 65). Ahmad'e göre İbn Haldun, müridin marifeti elde etmesi için doğru bir usul takip etmesinin gerekliliğini vurgulamış ve bunun da ancak nefis muhasebesi kavramı ile mümkün olduğunu belirtmiştir. Bunun yanında Ahmad, İbn Haldun'un tasavvufi terminolojiyi kendi bağlamında anlamlandırıldığına örnekleriyle değinmektedir (s. 67). Eserde, tasavvufun tenkidi alt başlığında İbn Haldun'un Allah'ın aşkınlığını "tecellî ve hulûl kavramı" ile açıkladığı ve bu iki kavramı "mü-

bâyene" terimi bağlamında izah ettiği ortaya konulmaktadır. Ferganî, Herevî ve İbn Sînâ'yı bu ekolün içerisinde zikreden Ahmad, ikinci grupta vahdet-i mutlak görüşünü zikretmekte, üçüncü grupta ise "hulûl ve vahdet görüşü"nü savunan İbn Arabî, İbn Seb'în, İbn Fârız ve Necmeddin el-İsrâilî'yi saymaktadır. Ahmad'e göre İbn Haldun, bu ekolün İsmailî düşüncesinin "imam fikri"nden etkilendiğini iddia etmektedir. Öte yandan "kutup" kavramının da Şîî düşünce sistemindeki "nükebâ" kavramıyla benzeştiğini ayrıca vurgulamaktadır (s. 69). Tasavvufun değerlendirildiği alt başlıkta, İbn Haldun'un tasavvufu dört ana başlıkta incelediğini ifade etmektedir. İbn Haldun'a göre mistik tecrübeyi elde etmeye yarayan bu ana konular sırasıyla, *mücahedât*, *ezvâk* (zevkler) ve *nefs muhasebesi* kavramlarıdır. İkinci konu başlığı, keşif ve gayb âlemini idrak, üçüncü konu başlığı âlem-i kevn ve kerâmât bahislerini içermekte, son olarak ise *şahâdât* konusu ele alınmaktadır. Ahmad bu bölümde İbn Haldun'un tasavvuf yolunu seçenlere ilk mutasavvıfların yollarını takip etmelerini tavsiye ettiğini belirtmektedir. Rüya tabiri ilmine eserinde genişçe yer veren İbn Haldun'un bu ilmin dinî ilimlerden olduğuna Kur'an ve Sünnet'ten delil getirdiğini ve bu hususta hiç şüphe duymadığını da ayrıca ifa-

de eden Ahmad (s. 70), İbn Haldun'un rüya tabiri ilmini dört alt başlıkta, a) Rüya görmenin süreci ve gerçekliği b) Rüya görmenin çeşitleri c) Rüya yorumuna dair bazı kurallar ve örnekler ve d) Rüya tabiri ilminin tarihî gelişimi şeklinde zikretmektedir. Ahmad'e göre İbn Haldun, tasavvufu bir olgu olarak izah etmekte ve İslam'ın ikinci yüzyılından sonra insanların yeni eğilimlere yönelmeleriyle sosyal bir reaksiyon olarak toplumun ruhî, psikolojik ve sosyal ihtiyaçlarından doğan bir ilim dalı olduğunu vurgulamaktadır. İbn Haldun'un tasavvuf anlayışını bilgi kuramından hareketle anlamak zor değildir. Çünkü İbn Haldun'a göre insanı diğer canlılardan ayıran, "ahval"dir. *Ahval* kavramı kendi içinde "idrak"i barındırmaktadır. *İdrak* kavramı ise hem zihni hem de ahvali kapsamaktadır. Ahval, ibadet ve mücâhede ile elde edilen mistik tecrübenin ürünüdür. Ahmad'e göre İbn Haldun, tasavvufu, şahsî tecrübelerinden ziyade sosyal bir gözlemci olarak ele almakta ve tasavvufun kaynağını İslam'ın dışındaki mistik akımlara bağlamak isteyenlere karşı İbn Haldun'un bu ilmi dinî bir zemine oturtmak istediğini belirtmektedir. Ahmad'e göre ise bu iki tasnifin yerine, tasavvufu ruhî ilimler kategorisine yerleştirmek daha yerinde bir tavidir.

Eserin dördüncü ana başlığı akli ilimlere dairdir. İbn Haldun'un

akli ilimleri on dört alt başlıkta incelediğini belirten Ahmad, İbn Haldun'a göre akli ilimlerin insanın düşünme yetisinin doğal bir sonucu olduğunu ve insanlık tarihi ile oluşmaya başladığını vurgulamaktadır. İbn Haldun, akli ilimleri genel olarak dört ana başlıkta ele almaktadır ki bunlar, 1) Mantık 2) Fizik 3) Metafizik ve 4) Matematiktir. Matematik ilimlerini de kendi içinde a) Geometri b) Aritmetik c) Müzik ve d) Astronomi olarak dörde ayıran İbn Haldun, Ahmad'e göre bütün bu temel ilimleri, felsefenin ana ilkeleri olarak telakki etmektedir. İbn Haldun'un bu ilimleri hiyerarşik bir düzene koyduğunu ve akli ilimler hiyerarşisinde en üstte zikredilen mantık ilmi ile en sonda zikredilen metafiziğin, İbn Haldun'un medeniyet algısını gösterdiğini iddia eden Ahmad, sadece bu iki ilmi özel olarak incelemeye yoluna gitmiştir. Buna göre İbn Haldun, mantık ilmi ile insanın düşünme yetisi arasındaki ilişkiye vurgu yapmakta ve metafiziği, felsefenin alt disiplini olarak görmektedir. İbn Haldun bu ilme değinirken mahiyet, vahdet, kesret, vücûb ve imkan gibi kavramlara atıf yapmakta, metafiziği bu kavramlardan sonra ele almakta ve bu minvalde hem metafizik anlayışını hem de tarihî gelenek içinde bu ilmin nasıl algılandığını açıklamaktadır. İkinci kısımda kelam ile metafiziğin ayrı ilim dalları olduğunu savunan İbn Hal-

dun'un metafizik, kelim ve tasavvufun birbirine karıştırıldığına vurgu yaptığını ve bu konudaki yanlış anlayışlara dikkati çektiğini belirten Ahmad, akli ilimlerin insanlık tarihinin ortak ürünü olduğunu iddia eden İbn Haldun'un bu noktada Aristotelesçi geleneği tekrarladığını, mantıktan metafiziğe uzanan akli ilimlerin, insanın düşünme yeteneğinin bir neticesi olduğunu ve akli ilimlerin nakli ilimlerden sonra geldiğini savunduğunu ifade etmektedir.

Ahmad, İbn Haldun'un sihir ve tılsım ilimlerini kitabında zikretmesini ise onun bilgi kuramı ve medeniyet teorisi ile ilişkisi bağlamında değerlendirmektedir. Felsefenin geçersizliği, filozoflar ve felsefenin doğası alt başlıklarında ise Ahmad, İbn Haldun'un felsefe ile ilgili değerlendirmelerine özellikle de mantığa ve filozofların mutluluk kavramı hakkındaki görüşlerine yer vermektedir. Ahmad, İbn Haldun'un felsefenin geçersizliği bahsinde felsefeye, astrolojiye ve simyaya karşı çıkmasına rağmen, felsefenin insanlık tarihinin ortak ürünü olduğuna değinen İbn Haldun'un felsefeyi külliyen değil, kısmen reddettiğini vurgulamaktadır.

Beşinci ana bölümde bir bilim ve pedagojik metot olarak ilmî faaliyet incelenmektedir. Ahmad, İbn Haldun'un eğitim pedagojisine, ilme ve geleneksel ilim yöntemlerine on alt başlıkta temas ettiğini belirttikten sonra bu

noktada ilmin düşünme ve anlama ile sanatın ise melekeyle oluştuğuna vurgu yaptığını ifade etmektedir. İbn Haldun'un kendi dönemindeki eğitim sistemini eleştirdiğini ve eğitim sisteminin düzelmesi için çözüm yolları teklif ettiğini belirten Ahmad, İbn Haldun'un temel eğitime ve çocuk eğitimine de değindiğine, Arap ve Arap olmayan unsurların İslamî eğitim geleneklerine atıflar yaptığını işaret etmektedir. İbn Haldun, Ahmad'e göre, iletişim sürecini iki kısma ayırmıştır. Birinci aşamayı sözlü iletişim, ikincisini ise yazılı iletişim olarak adlandırmakta ve insanlığın sonraki nesiller tarafından anlaşılmasının yazılı iletişimin gelişmesine bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Yazılı geleneği dinî ve felsefi olarak iki kategoriye ayıran İbn Haldun'un, insanlık tarihi bakımından yazının tarihî gelişimini açıkladığını belirten müellif, bu kısımda İbn Haldun'un önem verdiği dilleri ifade ederek kendi dönemine kadar süregelen edebiyat türlerini yedi başlıkta sınıflandırdığını belirtmektedir. Sonraki kısımda Ahmad, İslamî ilim geleneğinin ayrıntılarını ve metne dair yaptığı yorumları ortaya koymaktadır. *İhtisârın* konumu ve iyi bir pedagojik yöntem alt başlığında İbn Haldun'un, ihtisârın zararlı ve öğrencinin zihnini karıştıran kötü bir metot olduğunu belirttiğini ifade eden Ahmad, İbn Haldun'un eğitim anlayışının, kültür

ve medeniyet teorisi içinde önemli bir yer işgal ettiğini ve İbn Haldun'a göre eğitimin üç aşaması olduğuna işaret ettikten sonra kısaca İbn Haldun'un öğretim yöntemini izah etmektedir. Bu yöntemde öğretmene öğrenciye, ilgili disipline dair temel ilkeleri öğretmelidir. Daha sonra konuya dair kısaca açıklama yapılmalı, aynı zamanda öğrencilerin hazır bulunuşluğunu ve zihinsel durumlarını da gözlemlemelidir. Öğrenci, öğrendiği ilmi anlamalı ve ona dair problemleri kavramalıdır. İkinci aşamada öğretmen, konuya dönüş yaparak kısaca konuyu tekrar özetlemelidir. Konuya dair bütün yorum ve açıklamaları yaptıktan sonra öğretmen ihtilafı olan konulara da değinmelidir. Bu aşamanın sonunda öğrenci, bilgiyi davranışa dönüştürmelidir. Son aşamada öğretmen, öğrencilerine konuyu üçüncü kez tekrarladıktan sonra ilgili disiplinin tüm ayrıntılarını öğrencilerine aktarmalıdır. Bu üç aşamalı yöntem, İbn Haldun açısından çok etkili ve kalıcıdır. Ahmad'e göre İbn Haldun'un eğitimde ısrarla vurgu yaptığı kavramlar *tedriç* ve *tekrardır*. İkinci kısımda öğretmenin görevlerini tartışan İbn Haldun'un, eğitim metodlarından habersiz cahil öğretmenleri eleştirdiğini ifade eden Ahmad, İbn Haldun'a göre iyi bir pedagojik yöntemin, eğitimin yaş gruplarına göre ayrıldığı, sürekli, uzun soluklu, aralıksız bir eğitim

süreciyle ve bir öğrencinin aynı zamanda iki farklı disiplinle meşgul olmaksızın yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. İbn Haldun'a göre öğrencilerin başarısızlığının asıl sebebi, yanlış eğitim metodundan kaynaklanmaktadır. Ahmad, alet ilimleriyle ilgili kısmın değerlendirmesini yaparken İslam felsefesinden hareketle ilimlerin tasnifine dair tarihî gelişimi özetlemektedir. İlim elde etmek için yapılan yolculuklara da değinen İbn Haldun'un, ilim talebesinin, konunun uzmanlarıyla birebir görüşmesinin onun anlayışını da derinleştirdiği görüşünü vurguladığını belirten Ahmad, bunun sebebini farklı coğrafi geçmiş ve değişik sosyo-kültürel çevrelerden edinilen bilgiye bağlayan İbn Haldun'un aynı zamanda bilginler ile siyasetçiler arasındaki irtibata da dikkat çektiğini ifade etmektedir. Ahmad'e göre İbn Haldun, bilginlerin teorik meselelerle uğraştığını siyasetçilerin ise pratikle ilgilendiğini ve bu ikisi arasındaki dengenin bireyler tarafından korunması gerektiğini iddia etmektedir. Bunun yanında İbn Haldun'un Arap olmayan unsurların İslamî ilimlerin gelişimindeki mühim konumuna ve Arap diline yaptıkları katkılara değindiğini ve bu doğrultuda dilin, bilginin transferinde oynadığı role de vurgu yaptığını ortaya koymaktadır.

Altıncı ana bölümde dil ve edebiyat bahisleri incelenmektedir.

Bu kısımda Ahmad, İbn Haldun'un dil ve edebiyat ile ilgili görüşlerini beş kısımda ele almaktadır. Birinci kısım Arap dilinin dilbilgisi, sözlükbilimi ve sözdizimi ile ilgilidir. Ahmad, ikinci kısımda Arap dilinin gelişimi ve yapısını, üçüncü kısımda dil zevkinin gelişimini, dördüncü kısımda da nesir ve şiiri konu edinmektedir. Beşinci ve son kısımda ise İbn Haldun'un dile olan bakışını ve yorumlarını değerlendirmekte (s. 129), beyan ilminin inceliklerine dikkat çekerek, örnekleriyle konuya açıklık getirmekte, daha sonra da beyan ilmine katkıda bulunan İslam bilginlerini zikrederek edebiyatla ilgili kısma geçmektedir. Ahmad'e göre İbn Haldun, Arap edebiyatını anlamak için bu kültüre ait öğelerin bilinmesi gerektiğine vurgu yapmış ve İslam'ın ilk dönemlerinde şarkı ve müziğin edebiyat ilmi içinde üretildiğini belirtmiştir. İbn Haldun'un dilbilimci olmaktan öte bir şahsiyet olduğuna vurgu yapan Ahmad, İbn Haldun'un dilin toplumsal yönüne değindiğine ve bu yönüyle kültür ve medeniyet üzerindeki etkisinin dilin zenginleşmesinde de önemli bir unsur olduğuna dikkati çektiğine işaret etmektedir (s. 135). Dilin doğası ve gelişiminin ardından İbn Haldun, çağdaşı olan bedvîleri incelediği alt bölümde dilin yozlaşmasına atıfta bulunmuş ve Ahmad'e göre, bu yozlaşmanın medeniyetin sosyo-kültü-

rel bir fenomeni oluşuna vurgu yapmıştır. Bu yönüyle de dilin, medeniyetin başarı seviyesini gösteren toplumsal bir faktör olduğuna dikkati çekmiştir (s. 138). Çağdaşı olan hadarî toplumlara işarette batı ile doğunun dillerinin farklılığına atıf yapan İbn Haldun, hadarîlerin Arap olmayan toplumlarla kültürel ilişki kurdukları için dillerinin yozlaştığını, Mağrib, İspanya ve Afrika örnekleriyle izah etmektedir. Ahmad, İbn Haldun'un dilin yozlaşmasında optimist bir tavır takındığını, halbuki bu durumun yeni bir dilin oluşumu olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmekte ve dilin yozlaşmasının şehirleşmenin, genişlemenin ve etkileşimin bir neticesi olduğu yorumunu yapmakta (s. 139) ve İbn Haldun'un klasik Arapçanın öğreniminde takip edilmesi gereken usule vurgu yaptığını ifade ettikten sonra İbn Haldun'un Arap filolojisine ve bu dilde melege kazanmanın önemine işaret ettiğini belirtmektedir. İbn Haldun, Arap filolojisinde teorinin, dil melekesi kazanmada ise pratiğin ağır bastığını ifade etmiştir. Klasik Arapçanın doğal işitme süreci ve pratikle nesilden nesile aktarılageldiğini vurgulayan İbn Haldun'un Mudar kabilesinin dilinin yozlaşmasında kültürlerarası etkileşime dikkati çektiğini belirten Ahmad, İbn Haldun'un klasik Arapçanın öğreniminde Kur'an, hadis, hitabet ve şiirin

önemine değindiğini ve ardından dil zevkinin gelişimine dikkat çektiğini belirtmektedir. Ayrıca İbn Haldun, kendi döneminde çocuklara yönelik klasik Arapça öğretiminin metot olarak yanlışlığına da değinmiş, dil öğrenirken başlangıç aşamasında gramerin değil, doğrudan edebî metinlerin öğretilmesinin daha yararlı olacağını tavsiye etmiştir. Ahmad, dil öğrenimi ile ilgili bölümleri değerlendirirken “zevk” kavramının İslam düşüncesi içindeki farklı ilmi disiplinlerdeki kullanımlarını da açıklamaktadır. İbn Haldun’un dil ile ilgili kanaatlerini üç kategoride ele alarak bunları edebî zevk, doğal konuşma süreci ve Arap dilinin tarihî ve sosyolojik yönü olarak tasnif eden Ahmad, Arap dilinin cümle biçimini nazım ve nesir cümleleri olarak ele alan İbn Haldun’un, bu biçimlerin çeşitlerini zikrettiğini, fakat Kur’an’ı bu iki biçimin dışında tuttuğunu da ayrıca vurgulamaktadır. Şiir sanatının hususiyetlerine de değinen Ahmad, şiirin Arap toplumundaki önemine, form ve üslubuna dair kısaca bilgi vermektedir. Yazara göre İbn Haldun, Arapların kültüründe şiirin ne kadar büyük bir yeri olduğuna da değinmiş ve Arap şiirini dört ana bölüme ayırmıştır: a) İslam öncesi dönem b) İlk İslamî dönem c) Büyük hanedanların dönemi ve d) Arap olmayan liderlerin dönemi. Bu dönemlerin özelliklerinden de kısaca bahseden

yazar, bir sonraki kısımda çağdaş olan bedevîlerin ve şehirliilerin Arap şiirine dair yaklaşımlarına değinmektedir. İslam medeniyetinde Arap edebiyatının büyük bir rol oynadığına dikkati çekerek şiirin sosyal bir fenomen olduğuna atıfta bulunup medeniyetin durumunu ve başarısını yansıttığını vurgulamaktadır.

Sonuç ve değerlendirmeler adlı son ana bölümde müellif, bu çalışmasıyla İbn Haldun’un kuramsal şemasını yeniden inşa etmeye çalıştığını ifade ederek asıl amacının İbn Haldun’un bilgi kuramının teorik temelini ve bilgi sosyolojisini “umran” kavramı çerçevesinde ortaya koymak olduğunu belirtmekte, *Mukaddime*’de zikredilen bütün ilimlerin epistemolojik bir şema dahilinde İbn Haldun’un zihninde kendine ait bir yeri olduğunu iddia etmektedir. Eserinin sonunda İbn Haldun’un bilgi kuramını yansıtmaya çalışan üç ayrı grafiğe yer veren Ahmad, ilk grafikte genel olarak medeniyetin oluşum süreci ve toplumların bedevî umrandan hadarî umrana geçişini resmetmektedir. Bu grafik bağlamında Ahmad, İbn Haldun’un, medeniyet teorisine insanı fizyolojik ve felsefi olarak tanıtmayla başladığını ve bu yönüyle insanın düşünme yetisinin toplumun temelini oluşturduğunu düşündüğünü ifade etmektedir. İnsanın temel ihtiyaçlarının karşılandığı basit toplumlar İbn Haldun’a göre medeniyetin baş-

langıç düzeyidir. İbn Haldun bu durumu “bedevî umran” olarak nitelendirmektedir. Toplumun daha karmaşık toplumsal ve kültürel şekillere bürünmesi, ilimlerde ve sanatlarda başarı kaydetmesi, eğitim geleneğini tesis etmesi ve bu minvalde hayatını tezyin etmesi ise İbn Haldun tarafından “hadarî umran” olarak nitelendirilmektedir. Son tahlilde Ahmad’ın verdiği ilk grafik, İbn Haldun’a göre medeniyetin oluşum sürecini genel hatlarıyla ortaya koymaktadır. İkinci grafikte ise düşünme yetisi, İbn Haldun’un medeniyet teorisinin merkezinde yer almaktadır. İbn Haldun’a göre Tanrı’nın insana verdiği akletme yetisiyle insanoğlu, yardımlaşma ve iş bölümünü gerçekleştirmektedir. Bu durumda da sosyal organizasyon oluşmakta ve bu sosyal organizasyonun neticesinde insanlar, medeniyeti teşekkül ettirmektedirler. Ayrıca bu grafikte, iş bölümü ve yardımlaşma ile sanatların oluşumu birbirlerini beslemektedir. Sanat ve bilgi ile eğitimde sürekliliğin sağlandığını belirten İbn Haldun’a göre medeniyetler bu şekilde oluşmaktadır. Bu grafikteki ikinci bilgi türü ise İbn Haldun’un düşünme yetisi ile beraber zikrettiği Tanrı’dan gelen vahiy kaynaklı bilgidir ki, bu bilgi türü ilimlere temel teşkil etmektedir. Bilgi ve ilimle, eğitim gerçekleştirilmekte ve neticede yine

medeniyet teşekkül etmektedir. Ahmad, üçüncü ve son grafikte ise İbn Haldun’un bilgi kuramını ve ilimler tasnifini resmetmektedir. Ahmad’e göre İbn Haldun açısından Tanrı’dan gelen bilginin ürünü iki çeşittir: Vahiy kaynaklı bilgi ve insanın düşünme yetisi. İnsanoğlu düşünme yetisi ile iki tür bilgi üretir: İlim ve felsefe. Üçüncü bilgi türü ise her iki yöne de açık olan ve aslen nebevî bilgidir neşet eden, fakat insan zihniyle de yorumlanan naklî ilimlerdir. Naklî ilimler tefsir, hadis, fıkıh ve kelam ilimlerinden ibarettir. Naklî ilimlerin, ilim ve felsefeyle kesiştiği nokta ise maneviyatı da içinde barındırmalarıdır. Bu üç ilmin öğrenimi alet ilimleriyle tam olarak gerçekleştirilir. İbn Haldun’a göre alet ilimleri dilbilimi, edebiyat, şiir ve nesirdir. Felsefî ilimler ise mantık, aritmetik, geometri, astronomi, müzik, fizik ve metafizikten müteşekkildir. Ruhî ilimleri ise tasavvuf, rüya yorumlama ve tılsım ilimleri teşkil etmektedir. İbn Haldun’un *Mukaddime* adlı eserinin ilimler tasnifini konu olan altıncı kısmını çok titiz ve dikkatli bir üslup ve metotla ele alan Ahmad’ın bu çalışması, pek de zengin olmayan İbn Haldun literatürü içinde, İbn Haldun’un bilgi kuramını inceleyen en yeni araştırmalardan birisi olması sebebiyle gözden kaçırılmaması gereken bir eser hüviyetindedir.